Karmaveer Bhaurao Patil University, Satara

(A State Public University)

Chhatrapati Shivaji College, Satara

(A Constituent College)

Internal Quality Assurance Cell & Departments of Social Sciences

Jointly Organized

International Conference On

Hybrid Mode - Online & Offline

"Social Transformation in 21st Century: Indian and Global Perspectives"

CERTIFICATE

This is to certify that, Prof./Dr./~~Mr./Mrs.~~ Shahid Mustak Mulla

of Venutai Chavan College, Karad.

has actively participated as Resource Person / Chair Person / Rapporteur / Member of the Organizing Committee / Delegate in the International Conference on **Social Transformation in 21st Century: Indian and Global Perspectives** held on 20th December, 2025. He/ She has Presented Research Paper entitled "Women's Representation in the indian parliament: A Critical Study"

Prof. (Dr.) Ganesh Lokhande Organizing Secretory	**Prof. (Dr.) Shivaji Patil** Organizing Secretory	**Prof. (Dr.) Dhanaji Masal** Coordinator, International Conference	**Prof. (Dr.) Anilkumar Wavare** Coordinator, IQAC	**Prin. Dr. Rajendra More** Convener

IIP: WJHSS
IIP
World Journal of Humanities and Social Sciences

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 01 No. Issue IV, (October-December) (2025)
Impact Factor: IIFS: 5.75
ISSN: 3107-6661 (Online)

भारतीय संसद आणि महिलांचे प्रतिनिधित्व: एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. शाहीद मुस्ताक मुल्ला
राज्यशास्त्र विभाग, वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड

Article Info

Article History:
Received: 15th Dec 2025
Accepted: 18th Dec 2025
Published: 20th Dec 2025

Keywords:

भारतीय संसद, महिला प्रतिनिधित्व, लैंगिक समानता,राजकीय सक्षमीकरण, पितृसत्ताक व्यवस्था.

ABSTRACT

लिंग समानता आणि समावेशक प्रशासन (Inclusive Governance) साध्य करण्यासाठी राजकीय संस्थांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व महत्त्वाचे आहे. भारताच्या लोकसंख्येच्या जवळपास निम्मा भाग महिलांचा असतानाही, संसद आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये त्यांची उपस्थिती विषम प्रमाणात कमी आहे. सध्या, लोकसभेतील (Lok Sabha) केवळ 15.1% जागा आणि राज्यसभेतील (Rajya Sabha) 14.4% जागा महिलांनी व्यापलेल्या आहेत.भारतीय लोकशाहीमध्ये कायदेशीर प्रतिनिधित्व (Legislative Representation) हा लैंगिक समानता आणि सक्षमीकरणाच्या दिशेने एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. तथापि, भारतातील संसदीय आणि विधानमंडळातील महिलांचे प्रतिनिधित्व जागतिक सरासरीपेक्षा खूपच कमी राहिले आहे. खोलवर रुजलेले पितृसत्ताक सामाजिक-सांस्कृतिक नियम आणि राजकीय पक्षांकडून मिळणारा नगण्य पाठिंबा हे या कमी प्रतिनिधित्वाचे मुख्य कारण आहे. या पार्श्वभूमीवर, 20 सप्टेंबर 2023 रोजी नारी शक्ती वंदन अधिनियम' (128 वी घटनादुरुस्ती) संसदेत मंजूर होणे ही एक ऐतिहासिक घटना आहे. या विधेयकाचे उद्दिष्ट लोकसभा आणि राज्य विधानसभांमध्ये महिलांसाठी 33% जागा आरक्षित करणे आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय संसदेतील महिलांच्या ऐतिहासिक आणि सद्यस्थितीतील प्रतिनिधित्वाचे विश्लेषण केले आहे, तसेच या समस्येसाठी जबाबदार असलेल्या प्रमुख समस्या आणि आव्हानांवर प्रकाश टाकला आहे. तसेच, जागतिक स्तरावर भारताचे स्थान आणि महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यासाठी काही व्यावहारिक उपाययोजना सुचवल्या आहेत.

Plagiarism Check Report:
Date of Report: Dec 17, 2025
Similarity Index: 6%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Mulla, S. M. (2025). भारतीय संसद आणि महिलांचे प्रतिनिधित्व: एक चिकित्सक अभ्यास. *IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS)*, 1(VI), 1487–1490.

प्रस्तावना :

भारताच्या राजकारणामध्ये महिलांना कायदेशीर प्रतिनिधित्व (Legislative Representation) हा एक महत्त्वाचा पैलू असला, तरी देखील तळागाळातील महिलांना सक्षम करण्यासाठी अनेक उपायांनी हा पैलू पूरक असला पाहिजे. भारतीय राजकारणाच्या क्षेत्रामध्ये लैंगिक समानता आणि सक्षमीकरणाचा पाठपुरावा हे एक दीर्घकालीन ध्येय आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी एक महत्त्वाचा उपाय म्हणजे 20 सप्टेंबर 2023 रोजी नारी शक्ती वंदन अधिनियम (128 वी दुरुस्ती) विधेयक संसदेत मंजूर करणे, ही एक ऐतिहासिक घटना आहे. ज्याचे उद्दिष्ट लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभांमध्ये 33 टक्के जागा महिलांना देण्याचे आहे. यामध्ये उल्लेखनीय बाब म्हणजे हे महिला आरक्षण विधेयक भारताच्या नवीन संसद भवनामध्ये असलेल्या दोन्ही सभागृहांचा एकमताने पाठिंबा मिळविणारे पहिले विधेयक आणि पहिला कायदा आहे.

वैधानिक प्रतिनिधित्वद्वारे लैंगिक समानता प्राप्त करण्याच्या प्रमुख आव्हानांपैकी एक आव्हान म्हणजे भारताच्या खोलवर रुजलेल्या सांस्कृतिक नियमांमध्ये आणि पितृसत्ताक पद्धतीच्या इतिहासामध्ये आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतातील संसदेमधील महिला प्रतिज्ञांचा सहभाग या विषयावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे आणि आरक्षण कायद्याच्या अंमलबजावणीचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

उद्दिष्ट्ये :सदर शोधनिबंधासाठी काही उद्दिष्टे निर्धारित करण्यात आलेली आहे ती पुढील प्रमाणे-

1.प्रतिनिधित्व ही संकल्पना सखोलपणे समजून घेणे.

2.ऐतिहासिक आणि जागतिक संदर्भात महिला प्रतिनिधित्वाचा अभ्यास करणे.

3.भारतीय संसदेतील (लोकसभा आणि राज्यसभा) महिला प्रतिनिधित्वाच्या सद्यस्थितीचे विश्लेषण करणे.

4.महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण वाढवण्यासाठी व्यावहारिक उपाययोजना सुचवणे.

विषय प्रवेश:

भारतीय राज्यघटनेने समान संधीची हमी दिली आहे, तरीही विधिमंडळातील महिलांचे प्रतिनिधित्व आणि सर्व स्तरांवर महिलांचा राजकीय सहभाग नगण्य आहे. महिलांना अद्यापही या अधिकारांमध्ये प्रत्यक्ष प्रवेशाऐवजी केवळ न्यायप्रविष्ट (juridical) आहे. निर्णय घेण्याच्या पातळीवर महिलांचा राजकारणातील सहभाग महिलांच्या सक्षमीकरणावर मोठा प्रभाव पाडू शकतो.संसदेत महिलांची जागतिक सरासरी सुमारे 26.5% (नोव्हेंबर 2023 नुसार) आहे, तर भारत 193 देशांपैकी 145 व्या स्थानावर आहे आणि केवळ 14.94% प्रतिनिधित्व (17 वी लोकसभा) आहे. सार्क (SAARC) देशांमध्येही भारताची स्थिती फारशी चांगली नाही. लोकसभा आणि राज्यसभेच्या तुलनेत, भारतातील सर्व राज्यांमध्ये विधानसभेच्या महिला सदस्यांची (आमदार) परिस्थिती आणखी वाईट आहे.प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवरील राजकारणातील महिलांच्या प्रतिनिधित्वाशी संबंधित तथ्यांचे विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच जागतिक स्तरावर भारताचे स्थान जाणून घेण्याचा देखील प्रयत्न करण्यात आला आहे व महिलांच्या राजकारणातील सहभागाबाबतच्या समस्या आणि आव्हाने अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला असून भारतीय राजकारणात महिलांचा सहभाग वाढवण्यासाठी काही शिफारशी वजा उपाय देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रतिनिधित्व म्हणजे काय? :

प्रतिनिधित्व ही संकल्पना आपल्या राज्यशास्त्र विषयाच्या अभ्यासामध्ये व लोकशाही विषयक विचारांमध्ये आणि व्यवहारांमध्ये मध्यवर्ती असते. किंबहुना अनेक वेळा लोकशाहीचा उल्लेख 'प्रातिनिधिक लोकशाही' (Representative Democracy) असाच केला जातो. म्हणजे लोकांनी प्रतिनिधी निवडून द्यायचे आणि त्या प्रतिनिधींमार्फत सार्वजनिक निर्णय घ्यायचे अशी ही व्यवस्था असते. गावाची ग्रामपंचायत किंवा शहराची नगरपालिका यांच्यापासून थेट देशाच्या लोकसभेपर्यंत वेगवेगळ्या पातळ्यांवर आपले प्रतिनिधी निवडून देत असतो, कारण सर्व नागरिकांनी थेट सहभाग घेऊन निर्णय घेणे अवघड असते प्रसिद्ध राज्यशास्त्रज्ञ प्लेटो यांच्या मते: "स्त्रियांना राजकारणापासून वेगळे ठेवणे म्हणजे राज्याची अर्धी शक्ती वाया घालवणे होय."या विधानावरून असे लक्षात येते की भारतासारख्या विशाल लोकशाही असणाऱ्या देशांमध्ये महिलांना जाणीवपूर्वक राजकारणापासून अलिप्त ठेवल्याचे चित्र दिसते.

➢ **भारतीय संसदेतील महिला (Women in the Indian Parliament)**

2024 पर्यंत, महिला लोकसभेत (कनिष्ठ सभागृह) अंदाजे 15.1% आणि राज्यसभेत (वरिष्ठ सभागृह) 14.4% आहेत. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असूनही, राष्ट्रीय संसदेतील महिलांच्या प्रतिनिधित्वाच्या बाबतीत भारत जागतिक स्तरावर 144 व्या क्रमांकावर आहे. अलीकडील लोकसभा निवडणुकीत, 543 सदस्यांपैकी केवळ 78 महिला निवडून आल्या. राज्यसभेत 238 सदस्यांपैकी महिलांच्या फक्त 31 जागा आहेत.

संख्यात्मक विश्लेषण:

वर्ष	लोकसभा निवडणूक	एकूण जागा	निवडणूक लढवणाऱ्या महिला	विजयी महिला (प्रतिनिधित्व %)
1952	पहिली	489	43	22 (4.5%)
1977	सहावी	542	70	19 (3.5%)
2014	सोळावी	543	668	62 (11.42%)
2019	सतरावी	542	726	78 (14.39%)
2024	अठरावी	543	797	74 (13.63%)

(टीप: 2019 च्या निवडणुकीत सर्वाधिक 78 महिला खासदार निवडून आल्या.)

संसदेत महिलांचा सहभाग वाढवणे अत्यंत गरजेचे आहे, जेणेकरून त्यांना त्यांचे प्रश्न मांडता येतील आणि त्यांच्यासाठी न्याय व हक्क मिळवता येईल. महिलांचे राजकारणातील प्रमाण वाढावे यासाठी आरक्षणाची विशिष्ट तरतूद करण्यात आली आहे, तरी देखील महिलांची आकडेवारी वेगाने वाढत असल्याचे दिसत नाही.याला काही घटक कारणीभूत आहेत ते पुढील प्रमाणे-

➢ **महिलांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वासमोरील आव्हाने (Challenges to Women's Political Representation)**

1. सांस्कृतिक आणि सामाजिक अडथळे (Cultural and Social Barriers)

भारतातील महिलांना राजकारणात प्रवेश करण्यापासून परावृत्त करणाऱ्या खोलवर रुजलेल्या पितृसत्ताक नियमांचा सामना करावा लागतो. लिंग रूढी (Gender stereotypes) महिलांच्या नेतृत्वाच्या क्षमतेला कमी लेखतात.

2. आर्थिक अडथळे (Economic Constraints)

राजकारणात सहभागी होण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आर्थिक संसाधनांची आवश्यकता असते, जी पद्धतशीर आर्थिक विषमतेमुळे अनेक महिलांकडे नसतात.

3. राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव (Lack of Political Will)

संसद आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये महिलांसाठी 33% आरक्षण प्रस्तावित करणारे प्रलंबित महिला आरक्षण विधेयक, शासनामध्ये लिंग समानतेला प्राधान्य देण्याच्या राजकीय इच्छाशक्तीच्या अभावाचे उदाहरण आहे.

4. हिंसाचार आणि धमक्या (Violence and Intimidation)

महिला उमेदवारांना अनेकदा शारीरिक आणि मानसिक हिंसेचा सामना करावा लागतो .धमक्या, छळ आणि ऑनलाइन गैरवर्तन हे देखील महिलांना राजकारणापासून दूर ठेवतात.

5. राजकीय पक्षांमधील पद्धतशीर समस्या (Systemic Issues in Political Parties)

राजकीय पक्ष अनेकदा लिंग विविधतेला प्राधान्य देत नाहीत.महिलांना अनेकदा जिंकण्याची शक्यता कमी असलेल्या मतदारसंघातून उमेदवार म्हणून उभे केले जाते .

शिफारसी (Recommendations)

1. महिला आरक्षण विधेयक पारित करणे (Passage of the Women's Reservation Bill)

संसद आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये महिलांसाठी 33% आरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी महिला आरक्षण

विधेयक त्वरित पारित करणे अत्यावश्यक आहे .

2. क्षमता-निर्माण कार्यक्रम (Capacity-Building Programs)

नेतृत्व, संवाद आणि धोरण-निर्मिती कौशल्यांनी महिलांना सुसज्ज करण्यासाठी व्यापक प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरू केले पाहिजे.

3. आर्थिक सक्षमीकरण उपक्रम (Economic Empowerment Initiatives) .

निवडणुकीदरम्यान महिला उमेदवारांना समर्थन देण्यासाठी विशेष आर्थिक योजना तयार केली पाहिजे कि, ज्यात प्रचार खर्चासाठी सबसिडी (अनुदान) समाविष्ट असेल .\

4. कायदेशीर संरक्षणाला बळकटी देणे (Strengthening Legal Protections)

राजकारणातील महिलांविरुद्धचा हिंसाचार आणि छळ रोखण्यासाठी कठोर कायदे लागू केले पाहिजेत .

5. राजकीय पक्ष सुधारणा (Political Party Reforms)

राजकीय पक्षांनी निवडणुकीत किमान 30-40% महिला उमेदवार उभे करण्यासाठी अनिवार्य कोटा (Mandatory quotas) जाहीर केला पाहिजे .

6. तळागाळातील यशाचा फायदा घेणे (Leveraging Grassroots Success)

पंचायती राज संस्थांच्या (जिथे महिला सध्या 46% पेक्षा जास्त जागांवर आहेत) यशाच्या आधारावर, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील नेतृत्व भूमिकेमध्ये आरक्षण प्रणालीचा विस्तार केला पाहिजे .

याला पुरुषप्रधान संस्कृती, स्त्रियांची दुय्यम मानसिकता, राजकीय पक्षांकडून कमी तिकीट वाटप आणि संसाधनांचा अभाव यांसारखी अनेक कारणे जबाबदार आहेत.

निष्कर्ष:

एकूणच भारतातील महिलांचे संसदेतील प्रतिनिधित्व ऐतिहासिक आणि सद्यस्थितीच्या दृष्टीने अत्यल्प असल्याचे दिसते. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असणाऱ्या भारतासारख्या देशात जवळपास निम्म्यापेक्षा जास्त महिला राजकारणापासून अलिप्त राहिल्या आहेत. याला महत्त्वाचे कारण म्हणजे महिलांना योग्य प्रतिनिधित्व न मिळणे हेच होय.

1952 पासून आतापर्यंत झालेल्या निवडणुकांचा विचार केला असता महिलांच्या निवडून जाण्याचा रेशो पाहिल्यास असे लक्षात येते की, राजकीय पक्षांचा पाठिंबा, निवडणुकीतील प्रचंड खर्च, महिलांची दुय्यम मानसिकता आणि सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील अडथळे या दोन गोष्टींमुळे महिलांना राजकारणात पुरेसे प्रतिनिधित्व मिळू शकलेले नाही.

तथापि, नारी शक्ती वंदन अधिनियम, 2023 हा संविधानात्मक आशेचा किरण आहे. 33% आरक्षण अंमलात आल्यास महिलांच्या प्रतिनिधित्वात लक्षणीय वाढ होईल. मात्र, या कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी जनगणना आणि मतदारसंघांच्या पुनर्रचनेवर (Delimitation) अवलंबून असल्याने यामध्ये विलंब होण्याची शक्यता आहे.

म्हणून, केवळ आरक्षण पुरेसे नाही, तर राजकीय पक्षांनी महिलांना तळागाळातून पाठिंबा देणे, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण कमी करणे आणि पितृसत्ताक विचारसरणी मोडून काढण्यासाठी सामाजिक व शैक्षणिक बदल करणे आवश्यक आहे. महिलांचे वास्तविक सक्षमीकरण तेव्हाच होईल जेव्हा त्या केवळ प्रतिनिधी नसतील, तर निर्णय घेणाऱ्या म्हणून सक्रियपणे सहभागी होतील.

संदर्भ :

1. Shirin M. Rai - "Performing Representation: Women Members in the Indian Parliament" (2018). Oxford University Press.
2. सादिया हुसेन, "संसदेत महिलांची कामगिरी: लोकसभेतील महिला सदस्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांचा परिमाणात्मक अभ्यास (1999-2019)", इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल विकली - २० जानेवारी २०२४.
3. श्रीकृष्ण रा. जोशी, "भारतीय संसद व संसदेची कार्यपद्धती" नवचैतन्य प्रकाशन, मुंबई (२०१४).
4. Nari Shakti Vandan Adhiniyam, 2023 (The Constitution One Hundred and Twenty-Eighth Amendment Bill, 2023).
5. भारती पाटील, “स्त्रीयांचा सत्तेतील सहभाग ,सबलीकरण प्रक्रियेतील महत्वाचा टप्पा”.
6. शोभा नाईक, “भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद”, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई.